

ALLIKAS JA KOMMENTAAR

TARTU RIIKLIK ÜLIKOO JULGEOLEKUORGANITE HUVIORBIIDIS 1950. AASTAL

Tõnu Tannberg

Eesti taasokupatsioonijärgel 1944. aastal alustas punavõim ulatuslikku ja eripalgelist sovetiseerimisprotsessi uue ühiskonna ülesehitamiseks, mille olulisemaks instrumendiks oli võitlus nn kodanliku natsionalismi vastu. See võitlus peeti 1950. aasta märtsis toimunud kurikuulsa Eestimaa Kommunistliku (bolševike) Partei Keskkomitee 8. pleenumiga, kus võeti maha senine Eesti NSV parteijuht Nikolai Karotamm ja anti veelgi vabamad käed juba esimesel nõukogude aastal alanud aktsioonile ühiskonna erinevate eluvaldkondade puhastamiseks “nõukogudevastastest elementidest”.

Võimude silmis oli oluline “kodanliku natsionalismi pesa” ka Tartu Riiklik Ülikool, mistõttu ei ole üllatav, et julgeolekuorganid selle asutuse vastu tavapärasemast suuremat huvi üles näitasid. 1940. aastate lõpus kontrollis ülikooli Eesti NSV Riikliku Julgeolekuministeriumi (MGB) Tartu osakonna 5. jaoskond, personaalselt aga jaoskonna ülem ja üks julgeoleku vanemoperatiivvolinik.¹ Ülikooli isikkoosseisu põhjalik “kaardistamine” viidi julgeolekuorganite poolt läbi 1950. aasta varakevadel. Selle tulemusel valmis mitu mahukat aruannet, mis annavad julgeolekuorganite pilgu läbi ülevaate ülikooli “risustamisest nõukogudevastaste elementidega” ja agenduurvõrgust, aga sisaldavad muudki huvitavat informatsiooni. 1950. aasta alguses Eesti NSV julgeolekuministriks nimetatud Valentin Moskalenko

¹ Rahvusarhiiv (edaspidi RA), ERAF.131.1.205, kd 1, l. 143.

kandis ülikoolis valitsevast olukorrast Moskvale ette 1950. aasta juunis.² Eesti NSV juhtkonda eesotsas 1950. aasta märtsis võimule saanud Johannes (Ivan) Käbiniga aga teavitas ta alles septembris.³ Tähelepanuväärne on, et Moskvasse saadetud aruande lõppu olid lisatud ka statistilised andmed ülikoolis tegutsevast agentuurvõrgust, Käbinilt sellest aga ei teavitatud.

Alljärgnevalt on publitseeritud V. Moskalenko Moskvasse saadetud aruanne koos esmavajalike kommentaaridega. Dokumendi on tõlkinud ja kommenteerinud Jaan Isotamm (1939–2014) käesoleva publikatsiooni koostaja ammuse teadusprojekti raames. Ülalnimetatud aruannetele tuginedes on selle publikatsiooni koostaja avaldanud varem ka eraldi artikli.⁴

² RA, ERAF.131.1. 205, kd 1, l. 108–144. ENSV julgeolekuministri V. Moskalenko ja 5. osakonna ülema Tarakanovi ettekanne NSVL RJM 5. valitsuse ülemale A. Volkovile, 13.06.1950.

³ RA, ERAF.131.1.202, l. 163–185. ENSV julgeolekuministri V. Moskalenko ja 5. osakonna ülema A. Rubani ettekanne EK(b)P KK sekretärile J. Käbinile, 20.09.1950.

⁴ Tõnu Tannberg, “Tartu Riiklik Ülikool pärast 1950. aasta märtsipleenumit: julgeolekuorganite sissevaade”, *Tartu Ülikooli ajaloo küsimusi*, XXXIII (2004), 115–131.

NSVL MGB 5. VALITSUSE ÜLEMALE
seltsimees POLKOVNIK A. P. VOLKOVILE
 Moskva linn.

ETTEKANNE

Tartu Riikliku Ülikooli saastatusest
 sovetivastaste elementidega ja
 agentuur-operatiivse töö seisukorrast
 Ülikooli teenindamise alal.

Tartu Riiklik Ülikool on üks vanimaid Ülikoole ning kuulub NSV Liidu
 Kõrghariduse Ministeeriumi süsteemi.

Käesoleval ajal on Ülikooli koosseisus järgmised teaduskonnad:

1. Metsatehniline metsatööstuse, metsamajanduse ja maaparanduse osakondadega;
2. Ajaloolis-filoloogiline ajaloo, keelte, loogika ja psühholoogia osakondadega;
3. Loodusteaduslik-matemaatiline matemaatika, füüsika, keemia ja biokeemia, bioloogia, geoloogia ja geograafia osakondadega;
4. Põllumajanduslik agronoomia, aianduse ja zootehnika osakondadega;
5. Meditsiiniline kirurgia, stomatoloogia ja farmaatsia osakondadega;
6. Kehakultuuriline;
7. Veterinaaria;
8. Juriidiline.

Ülikoolis töötab 379 professorit ja õppejõudu, 255 inimest administratiivmajanduslikku ja teenindavat personali ning õpib 2894 üliõpilast.

Ülikooli professorite ja õppejõudude, teenindav ja administratiivmajanduslik koosseis on komplekteeritud rõhuvas enamuses rahvuskaadriga, üliõpilased on rahvuselt peamiselt eestlased.

Vaatamata professuuri, õppejõudude ja üliõpilaste suurele hulgale on Ülikooli partei- ja komsomoliorganisatsioonid käesoleval ajal erakordselt väikesearvulised.

Ülikooli rahvuslikku koosseisu ja partei- ning komsomolikihti professorite ja õppejõudude ning üliõpilaste hulgas iseloomustavad allpool järgnevas tabelis toodud andmed:

Teaduskond	Professorid ja õppejõud						Üliõpilased					
	Kokku	Neist					Kokku	Neist				
		Eestl.	Venel.	Muid	Part.	Koms.		Eestl.	Venel.	Muid	Part.	Koms.
Metsand.	16	16	-	-	1	-	262	262	-	-	-	26
Ajal.filol.	79	64	10	5	11	-	495	447	38	10	7	61
Lood.matem.	70	64	4	2	1	-	371	369	2	-	1	14
Põllumaj.	27	24	2	1	2	-	358	358	-	-	4	41
Meditis.	85	79	4	2	3	-	871	825	29	17	8	46
Kehakult.	41	40	1	-	3	-	99	97	1	1	-	9
Veterin.	25	25	-	-	-	-	190	184	6	-	-	15
Juriid.	12	11	1	-	1	-	248	233	10	5	10	54
Sõjal.kat.	9	8	-	1	3	-	-	-	-	-	-	-
Sõjamed.kat.	3	3	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-
Marks.len. ja pol.ök.kat	11	9	2	-	11	-	-	-	-	-	-	-
	378	343	24	11	37	-	2894	2775	86	33	30	266

Kuni Nõukogude võimu kehtestamiseni Eestis oli Ülikool tugeva inglise-saksa mõju all, mis ei toimunud mitte ainult välismaiste õppejõudude-eriteadlaste kutsumise ning eesti rahvusest õppejõudude teadmiste välismaise täiendamise kaudu, vaid ka mitmesuguste Läänele orienteeritud kodanlik-natsionalistlike organisatsioonide ja korporatsioonide loomise kaudu, mida tihtipeale asutasid, juhtisid ning finantseerisid välismaise kapitali esindajad. Nende organisatsioonide ja korporatsioonide tegevus oli suunatud noorsoo kasvatamisele kodanlik-natsionalistlikus ja reaktsioonilises ning Nõukogude Liidu vihkamise vaimus. Ülikoolis kuni Nõukogude võimu kehtestamiseni eksisteerinud usuteaduskond oli aga vaimupimeduse otsene kandja.

Kõige levinumad ja arvukamad kodanlik-natsionalistlikud organisatsioonid Ülikoolis olid:

1. “Eesti Üliõpilaste Selts”, mis koondas jõukat ja NSVL vastu reaktsiooniliselt meelestatud osa üliõpilastest. See selts asus tegelikult niinimetatud “rahvaerakonna” platvormil, mida juhtis Eesti peaminister TÕNISSON⁵.

Seltsi käsutuses oli oma häälekandja ajaleht “Postimees”, kirjandus ja muud propagandavahendid ning ta avaldas tugevat mõju ühiskondlikule elule Ülikoolis, mille tulemusena töölistkihti ei võetud Ülikooli õppima.

⁵ Eesti Vabariigi peaminister ja riigivanem Jaan Tõnisson (1868–1941) oli Eesti Üliõpilaste Seltsi liige 1890. aastast, esimees 1891–92 ja auvilistlane 1921. aastast.

Selts kasvatas mitmeid isikuid, kes hiljem juhtisid kodanliku Eesti reaktsoonilist valitsust.

Iseloomulik on seltsi reaktsoonilisele tegevusele see, et pärast kommunistide ülestõusu 1924. aastal astusid kõik seltsi liikmed kontrrevolutsioonilisse, sõjalise malli järgi loodud natsionalistlikku organisatsiooni “Kaitseliit”, mis pidas oma ülesandeks elanike kasvatamist Nõukogude Liidu vihkamise vaimus ja valmistas ette kaadrit sõjaks NSVL vastu.

Ülikoolis loodi “Kaitseliidu” kompanii, mis ühendas natsionalistlikult meelestatud osa õppejõududest ja üliõpilastest.

2. Selts “Raimla”, mis samuti koondas õppejõudude ja üliõpilaste natsionalistlikult meelestatud reaktsoonilist osa, kes täielikult toetasid endise Eesti presidendi Pätsi poliitikat ja olid alati valmis asuma “iseseisva Eesti” kaitsele.

3. “Akadeemiline Inglise-Eesti Selts”, mida juhtis inglane HARRIS⁶, kes oli Tartu Ülikooli inglise keele õpetaja.

See selts, mis varjas end inglise ja eesti rahva lähendamise kultuuri, kommete jne tundmaõppimise kaudu jutlustamise taha, tegeles tegelikult spionaažiga. Seda kinnitab asjaolu, et HARRIS umbes 1930. aastal saadeti Nõukogude Liidu piiridest välja kahtlustatuna spionaažis Inglise luure kasuks ning leidis endale ulualuse kodanliku Eesti Ülikoolis.

Peale ülalmainitute tegutsesid Ülikoolis veel säärased seltsid nagu “Põhjala”, “Liivika”, “Ühendus”, “Veljesto”, “Ilmatar”, “Eesti Üliõpilaste Selts” ja teised.

Kõik nad asusid natsionalistlike reaktsooniliste vaadete platvormil ning olid Lääne-Euroopa “kultuuri” sissetoojateks.

Kõrvu seltsidega oli Ülikoolis suur hulk mitmesuguseid korporatsioone, millest suurimad olid: “Vironia”, “Sakala”, “Estika”, “Ugala”, “Rotalia”, “Livensis”, “Revelia”, “Filiapatria”, “Indla” ja teised.⁷

Nagu ka seltsid, koondasid korporatsioonid ülikooli kihtide jõukat osa ja jälgisid samu eesmärke nagu seltsid, ent kandsid välise tundemärgina mitmevärvilisi linte ning pidasid koosolekuid selle riigi kommete järgimisega, millele korporatsioon oli orienteeritud.

Pärast Nõukogude võimu kehtestamist Eestis 1940. aastal saadeti kõik ülalnimetatud seltsid, organisatsioonid ja korporatsioonid laiali.

⁶ Henry Charles Cecil Harris (1886–?) oli TÜ inglise keele lektor.

⁷ Korporatsioonide nimed olid tegelikult Fraternitas Estica, Fraternitas Livienensis, Revelia ja Filiae Patriae.

Ent nende organisatsioonide ja korporatsioonide üksikud liikmed jätkasid sovetivastast tegevust põranda all.

Isamaasõja alguses 1941. aastal astus kõige reaktioonilisem osa õppejõududest ja üliõpilastest, kes minevikus olid kuulunud "Kaitseliitu", "Eesti Üliõpilaste Seltsi" ja teistesse organisatsioonidesse, vabatahtlikult mässavatesse salkadesse ning asus relvaga käes võitlema Nõukogude Armees taganevate väeosade vastu, püüdes oma üksustest mahajäänud punaarmeele ning teostades repressioone partei- ja nõukogude aktiivi suhtes.

Pärast Eesti NSV territooriumi okupeerimist sakslaste poolt astus see osa õppejõududest ja üliõpilastest vabatahtlikult politseiüksustesse, SS-vägede pataljonidesse ja sõjalis-fašistlikku organisatsiooni "Omakaitse", mille tegevus oli suunatud "Hitleri uue korra" toetamisele ja tugevdamisele kõikvõimalike repressioonide teel nõukogude kodanike suhtes ja relvastatud võitlusele Nõukogude partisanide ning parašütistidega.

Teine osa ülikooli natsionalistliku ja reaktioonilise meelsusega õppejõududest ning üliõpilastest hoidus aktiivsetest relvastatud väljaastumistest Nõukogude võimu vastu, pidades ideoloogilist võitlust. Sel ajal ilmunud ajalehtede ja ajakirjade lehekülgedel trükiti sovetivastase sisuga laimavaid artikleid, mis kutsusid elanikke üles aktiivselt abistama Saksa sõjaväge võitluses Nõukogude Liidu vastu.

Saksa okupatsioonivõimud asutasid Tartu Ülikoolis sovetivastase profašistliku noorteorganisatsiooni "Eesti Noored", mis oli ehitatud üles Saksa "Hitlerliku nooruse" põhimõtete ja eeskuju järgi.

See organisatsioon seadis endale ülesandeks kasvatada noori fašistlikus vaimus, mille jaoks organisatsiooni aktiiv tegi läbi spetsiaalse ettevalmistuse Saksamaal.

Eesti NSV territooriumi okupatsiooni lõppedes rajasid natsionalistlikud elemendid ja Ülikooli professorite ning õppejõudude reaktiooniline osa, nähes ette Saksa fašistlike vägede vältimatut purustamist, juhtiva natsionalistliku põrandaaluse, mille ülesandeks oli kasutada Saksa-Nõukogude rindel tekkinud olukorda selleks, et ühendada Nõukogude Liidule vaenulikke jõudusid võitluseks Nõukogude vägede vastu "Eesti iseseisvuse" eest.

Nõukogude vägede löökide all põgenes selle põrandaaluse juhtkond koos natsionalistlike ideede kandjatega välismaale, ülejäänud reaktiooniline osa aga, kes juhtis sovetivastast põrandaalust ja ideoloogilist võitlust Nõukogude võimu vastu, arreteeriti pärast Eesti NSV vabastamist sakslastest ENSV MGB organite poolt.

Seoses mitmete Ülikooli õppejõudude ja üliõpilaste arreteerimisega 1944. ja 1945. aastal läks osa üliõpilasi (umbes 50 inimest) paljastamise

kartuses illegaalsesse olukorda. Ülejäänud isikud sellest kategooriast pidasid "lojaalsust" maskeerides pörandaalust võitlust Nõukogude võimu vastu.

Vaatamata märkimisväärsele tööle, mis on tehtud Ülikooli puhastamiseks vaenulikest sovetivastastest elementidest, on Tartu Riikliku Ülikooli professorite ja õppejõudude koosseis ning üliõpilaste keskkond kuni praeguse ajani suurel määral saastatud sotsiaalselt võõraste ja poliitiliselt usaldamatute elementide poolt.

Ülikooli isikkoosseisust, mis on 3517 inimest, on kindlaks tehtud ja võetud operatiivarvele 524 inimest, kellest töödeldakse:

	Prof. ja õppej.	Üliõp. ja aspir.	Adm.maj.	Labor. Prep.	Kokku
1. Agentuurtoimikute põhjal	3	-	-	-	3
2. Formulartoimikute põhjal	19	10	3	1	33
3. Arvestus-vaatlustoimikute põhjal	22	-	2	-	24
4. Esialgsete agentuurtöötluste põhjal	23	47	7	4	81
Kokku töödeldakse	67	57	12	5	141

Ülejäänud 383 inimest on võetud abistavale arvele. Kogu kindlakstehtud sovetivastane element jaguneb värvingute poolst järgnevalt:

Nr	Värving	Prof. õppej.	Üliõp. aspir.	Adm. maj.	Labor. Prepar.	Kokku
1.	S/v pol. parteide liikmed	3	-	2	-	5
2.	Kod.Eesti aja kontrev.natsion. organisatsioonide liikmed	3	-	1	-	4
3.	Valgete ja Eesti sõjaväe ohvitserid	12	-	-	-	12
4.	Kulakud ja nende perekonnaliikm.	1	36	-	-	37
5.	Repressioonide lapsed	3	49	5	-	57
6.	"Omakaitse" jt. org-de liikmed	7	12	8	3	30
7.	Saksa sõjaväes teeninud	10	52	5	2	69
8.	Repatriandid	11	14	5	1	31
9.	Spionaažis kahtlustatavad	9	4	2	3	18
10.	Likvideeritud s/v org-desse kuulumises kahtlustatavad	10	51	2	-	63
11.	Tegutsevatess s/v org-desse kuulumises kahtlustatavad	4	11	-	3	18
12.	Kontrev.tegevuse eest kohtu all olnud	-	4	1	-	5

Nr	Värving	Prof. õppej.	Üliõp. aspir.	Adm. maj.	Labor. Prepar.	Kokku
13.	Saksa käsilased	8	-	6	-	14
14.	Muu s/v element	60	72	14	15	161
	Kokku	141	305	51	27	524

Ajavahemikus 1947. a. jaanuarist kuni 1950. a. aprillini on ENSV Riikliku Julgeoleku Ministeeriumi poolt Tartu Ülikoolis sovetivastase tegevuse eest arreteeritud ja kriminaalvastutusele võetud 29 üliõpilast ja 3 õppejõudu.

Läbiviidud arreteerimistest on kõige iseloomulikumad:

1. 1947. aasta aprillis avas ENSV MGB agentuurtoimiku nr. 124 “Pesakond”, mille alusel võeti töötlusse 13 isikut, nende hulgas 2 Tartu Ülikooli üliõpilast.

Aluseks agentuurtöötamise alustamiseks olid allikate “Varšavski”, “Kaasik”, “Štšepkina” ja “Tasuja” agentuurmaterjalid ning arreteeritud bandejuhi NAGELMANI⁸ tunnistused, kes jutustas, et Tartu linna õppeasutustes ja Ülikoolis on olemas mitmeharuline kodanlik-natsionalistlik organisatsioon “Vaba Eesti” nime all ja et seda organisatsiooni juhib illegaal Raimond Siegfriedi p. PROST⁹.

1948. aasta aprillis¹⁰ võeti salaja kinni selle organisatsiooni aktiivne liige KIROTAR¹¹ ja vangistati organisatsiooni juht PROST.

Ülekuulamistel võtsid KIROTAR ja PROST omaks sovetivastasesse organisatsiooni kuulumise, nimetasid organisatsiooni liikmeid ja tunnistasid, et organisatsiooni “Vaba Eesti” eesmärgiks oli Nõukogude võimu kukutamine Eesti NSV-s relvastatud ülestõusu kaudu ning kodanliku korra taastamine.

Nende ülesannete täitmiseks võeti vastu otsus teostada sovetivastaste elementide seast isikute massilist kaasatõmbamist organisatsiooni, valmistada ja levitada sovetivastaseid lendlehti, korraldada terroristlikke akte partei- ja nõukogude aktiivi ning Nõukogude armee sõjaväelaste vastu, tungida kallale sõjaväeladudele relvade saamiseks, et relvastada organisatsiooni liikmeid.

⁸ Sulev Nagelman (1925–72) vangistati 05.02.1947 Räpina vallas. Tribunal mõistis ta paragrahvide 58-8 ja 59-3 põhjal 07.05.1947 surma, surmaotsus asendati 25-aastase vangistusega, mis vähendati 14.08.1956 15 aastale, vabanes Magadanist 21.03.1958.

⁹ Endine soomepoiss Raimund Prost (1924–48) vangistati 05.04.1947 ja talle mõisteti tribunalis paragrahv 58-1a põhjal 25+5 aastat. Suri Kemerovo oblasti vangilaagris.

¹⁰ Eksitus või trükiviga, peab olema “1947. aasta aprillis”.

¹¹ Endine soomepoiss Kalju Kirotar (1925–2006) vangistati 27.03.1947 ja tribunalis mõisteti talle paragrahv 58-1a põhjal 10+5 aastat vangistust, vabanes 1957 Norilskist.

Pärast nende tunnistuste saamist teostati operatsioon, mille tulemusena arreteeriti 15 organisatsiooni aktiivset liiget, kellest 3 olid Ülikooli üliõpilased.

Kokku kuulus organisatsiooni “Vaba Eesti” koosseisu 70 isikut õppiva noorsoo hulgast.

2. 1948. aasta märtsis avas ENSV MGB agentuurtoimiku nr. 167 “Salapärase”, mille alusel võeti töötlusse 7 isikut, neist 3 Ülikoolist.

Agentuurtoimiku avamise aluseks olid materjalid, mis tunnistasid, et Tartus ja Tartu maakonna territooriumil on olemas pörandaalune organisatsioon, mida juhib illegaal Lev Pjotri p. ŠURIN¹², kes on sündinud 1922. aastal Petseri maakonnas, Nõukogude võimuorganite poolt 1941. aastal repressseeritud endise valgekaartliku ohvitseri poeg, parteitu, keskhari-dusega, alalise tegevusalata.

Eesti NSV territooriumi okupeerimise ajal sakslaste poolt kuulus ŠURIN aastail 1941–1943 sõjalis-fašistlikku organisatsiooni “Omakaitse”, osales haarangutes nõukogude aktivistidele ja läks 1943. aastal teenima tõlgina Saksa sõjaväkke.

Töötluse käigus tehti kindlaks, et kartes vastutust oma kuritegeliku tegevuse eest Eesti NSV okupeerimise ajal sakslaste poolt, varjas ŠURIN ennast 1944. aastast alates Nõukogude võimuorganite eest, elades fiktiivsete dokumentidega Jaanus Juliuse p. LAANE nimele. ŠURIN koondas enda ümber bandiitlikku elementi, samuti tõmbas sovetivastasesse tegevusse kaasa teisi isikuid.

Organisatsiooni liikmetele tegi ŠURIN ülesandeks relvastatud võitluse Nõukogude võimu vastu kodanliku korra taastamise eest Eesti NSV-s.

Edasise töötlusega tehti kindlaks, et ŠURIN oli “pörandaaluse lendstaabi” esindaja.

Oma sovetivastases tegevuses pidas ŠURIN sidet õpilase Sulev UNDIGA¹³, kes oli tema adjutant.

ŠURIN ja UNT võeti ükshaaval salaja kinni ja kuulati põhjalikult üle, mille tulemusena nad võtsid omaks kuulumise sovetivastasesse

¹² Leo Šurin (1922) vangistati 26.02.1948, tribunal mõistis talle paragrahvide 58-1a ja 58-11 põhjal 25.06.1948 25+5 aastat, mis vähendati 23.08.1956 12 aastale.

¹³ Sulev Unt (1931–2015) vangistati 28.02.1948 ja mõisteti tribunalis 10.06.1948 paragrahvide 58-1a ja 182-1 alusel 25 aastaks vangilaagrisse, karistus vähendati 16.04.1955 7 aastale, vabanes 03.05.1955 Intast II grupi invaliidina, oli 1955–76 Vanemuise teatris klarnetimängija.

organisatsiooni ja nimetasid veel 4 sovetivastase organisatsiooni liiget, nende hulgas kaht ülikooli üliõpilast – Heino TAMME¹⁴ ja Evi MARKI.

Sovetivastase organisatsiooni liikmete edasiste ülekuulamistega tehti kindlaks, et ŠURIN, olles illegaalses olukorras, asus 1947. aasta suvel looma põrandaalust sovetivastast organisatsiooni, mille sihiks oli relvastatud võitlus Nõukogude võimu vastu terrorismi kaudu nõukogude ja parteiaktiivi kallal. Selleks värvas ŠURIN 4 illegaali, 4 Ülikooli üliõpilast ja veel 3 Tartus elavat isikut.

ŠURINI juhtimisel teostasid illegaalid relvastatud röövimisi ja koosolekutel Heino TAMME korteris arutasid organisatsiooni sovetivastase tegevusega seotud küsimusi. Kõik organisatsiooni liikmed on vangistatud ja mõistetud eri karistusaegadeks vangi.

3. 1948. aasta juunis avas Eesti NSV MGB agentuurtoimiku nr. 176 “Kärb-seseened” materjalide põhjal, mis tunnistavad, et Ülikooli üliõpilane Valve Aleksandri t. PILLESAAR¹⁵ moodustas Jõgeva keskkooli vanemate klasside õpilastest 9-liikmelise sovetivastase põrandaaluse organisatsiooni.

Töötamise käigus tehti kindlaks, et PILLESAAR moodustas tõepoolest sovetivastase organisatsiooni ja tegi organisatsiooni liikmetele ülesandeks kasvatada õpilasi natsionalistlikus vaimus ning teha elanike hulgas kollektiviseerimise nurjamisele suunatud agitatsiooni.

Veidi hiljem tõi PILLESAAR selle organisatsiooni liikmete koosolekule agronoom VAASNA¹⁶, keda esitles “põrandaaluse natsionalistliku staabi” esindajana.

VAASNA ja PILLESAAR tegid organisatsiooni liikmetele ülesandeks ette valmistada relvastatud väljaastumiseks Nõukogude võimu vastu, lootes sellele, et varsti puhkeb sõda NSVL ja Ameerika-Inglise bloki vahel.

Nende eesmärkide jaoks pidid organisatsiooni liikmed looma sidemed tegutsevate bandiidigruppidega, muretsema relvi ja lõhkeaineid ning olema valmis sooritama terroristlikke akte nõukogude ja parteiaktiivi kallal ning diversioone raudteetranspordis.

¹⁴ Heino Tamm (1922–83) vangistati 23.03.1948, tribunal mõistis talle paragrahvide 58-1a ja 58-11 alusel 25+5 aastat vangistust, 07.03.1955 vähendati see 10 aastale, vabanes Karagandast 1957.

¹⁵ Valve Pillesaar (Peterson, 1922–2001) vangistati TRÜ arstiteaduskonna üliõpilasena 26.06.1948 ja talle mõisteti erinõupidamise poolt 01.12.1948 paragrahvide 58-1a ja 58-11 alusel 25+5 aastat vangistust. Vabanes augustis 1956, lõpetas TRÜ arstiteaduskonna 1962 ja töötas Tartus Maarjamõisa haiglas hematoloogina. Avaldas luulekogu “Kuradi kuristik” (2000).

¹⁶ Lembit Vaasna (1920–97) vangistati 28.06.1948, erinõupidamine määras talle 01.12.1948 58-1a ja 58-11 põhjal 25+5 aastat vangistust. Vabanes 30.11.1956 Karagandast.

Antud ülesannet täites muretsesid organisatsiooni liikmed PILLESAARE juhtimisel relvi ja lõhkeaineid ning valmistasid ette diversiooniakti raudteel. Peale selle saatsid nad mitme nõukogude ja parteitöötaja aadressil anonüümkirju, ähvardades nendega arveid õiendada, ja võtsid kasutusele abinõusid sideme loomiseks tegutsevate bandiitidega.

Selle organisatsiooni liikmed, nende hulgas VAASNA ja PILLESAAR, on arreteeritud.

4. 1949. aasta detsembris pidas “PK”¹⁷ kinni teravalt sovetivastase natsionalistliku sisuga dokumendi, mille autoriks oli Ülikooli üliõpilane MENDIK¹⁸, Maie Alviine tütar, sündinud 1928. aastal.

MENDIKU suhtes alustati esialgset agentuurtöötlust. Töötuse käigus tehti kindlaks, et MENDIK oli Nõukogude võimu suhtes vaenulikult meelestatud ja suheldes hiljem arreteeritud põrandaaluse sovetivastase organisatsiooni liikmetega otsustas ise võidelda Nõukogude võimu vastu.

Oma kirjades tuttavatele laimas MENDIK teravalt sovetivastasel kujul nõukogude tegelikkust ning partei ja Nõukogude valitsuse juhte, vaadeldes partei ja Nõukogude võimu teostatud aktsioone natsionalistlikult seisukohalt.

Arreteerituna tunnistas MENDIK uurimisel, et ta astus selleks, et maskeerida oma sovetivastast tegevust, komsomoli, mille tööst võttis ta aktiivselt osa, esines süstemaatiliselt koosolekutel ettekannetega, avaldas trükis oma artikleid, püüdes sellega näidata oma lojaalsust Nõukogude võimule.

MENDIKULE on mõistetud vabadusekaotus 10 aastaks.

Formularitoimiku nr. 3427 põhjal töödeldi PAUSKAR¹⁹, Hugo Jaani poega, sündinud 1906. aastal, eestlast, NSVL kodanikku, parteitut, kehakultuuriteaduskonna õppejõudu.

Pärast Nõukogude võimu kehtestamist Eestis 1940. aastal saadeti laiali sovetivastane natsionalistlik organisatsioon “Kaitseliit” ja selle tegevus keelati. Selle organisatsiooni liikmena ei lõpetanud PAUSKAR oma sovetivastast tegevust ja astus Rakveres “Kaitseliidu” põrandaalusesse gruppi.

¹⁷ Postikontrolli punkt, mis oli kõigis tähtsamais postkontoreis.

¹⁸ Maie Mendik vangistati 21.09.1949, ENSV ülemkohus mõistis talle 17.11.1949 paragrahv 58-10-1 alusel 5 aastat vangistust, vabanes Kargopollagist 21.10.1954.

¹⁹ Hugo Johannes Pauskar (1906–50) oli lõpetanud TÜ kehakultuuriteaduskonna *cum laude* 1931, kuulus korp! Ugalasse, töötas võimlemisõpetajana Rakveres ja Tartus. Vangistati 10.03.1950 ja tribunal mõistis paragrahvide 58-1a ja 58-11 alusel ta 23.09.1950 surma. Tapeti Tallinna vanglas 21.12.1950.

Eesti NSV okupeerimisel sakslaste poolt astus PAUSKAR vabatahtlikult sõjalis-fašistlikku organisatsiooni “Omakaitse”, milles asus juhtival ametikohal ja tegi kindlaks nõukogude aktiivi, kelle nimekirjad anti üle Saksa võimudele.

Peale selle oli PAUSKAR liikmeks komisjonis, mis tegi kindlaks võitluses taganevate Nõukogude armee üksustega hukkunud isikuid.

1950. aasta veebruaris vangistati PAUSKAR ENSV MGB poolt ja võeti kriminaalvastutusele.

Erilise tähtsuse omandab käesoleval ajal professorite ja õppejõudude koosseisu saastatus. Kodanlikud natsionalistid professorite ja õppejõudude hulgast, maskeerides oma vaenulikku tegevust, püüavad levitada oma natsionalistlikku mõju üliõpilastele ja pidurdada kõigi vahenditega üliõpilaste kasvatamist nõukogude vaimus.

Näiteks võib tuua järgmised Eesti NSV MGB Tartu Osakonna poolt avatud operatiivarvestuse toimikud isikutele Tartu Ülikooli professorite ja õppejõudude hulgast.

Agentuurtoimiku nr. 58 “Kolle” põhjal töödeldakse

1. BERNAKOFFI²⁰, Rudolf Gustavi poega, sündinud 1895. aastal, eestlast, NSVL kodanikku, parteitut, minevikus organisatsiooni “Kaitseliit” Tartu maleva pataljoni sanitaarosakonna ülemat, praegu professorit ja günekoloogia kateedri juhatajat.

2. HIIET²¹, Valter Jaani poega, sündinud 1902. aastal, eestlast, NSVL kodanikku, parteitut, meditsiiniteaduste doktorit, histoloogia ja embrüoloogia kateedri dotsenti.

3. VADIT²², Voldemar Madise poega, sündinud 1891. aastal, eestlast, NSVL kodanikku, parteitut professorit ja teraapia kateedri juhatajat.

²⁰ Rudolf Bernakoff (1885–1959) vallandati 1950 kateedrijuhataja kohalt, varjas end mõnda aega psühhoneuroloogiahaiglas, seejärel oli Tartu onkoloogiadisperseri assistent.

²¹ Valter Hiie (1902–63) kohta on esitatud valeandmed. Ta oli hoopis TÜ odontoloogia dotsent ja professor 1936–44 ning TRÜ stomatoloogia kateedri juhataja 1944–50 ja 1953–63. Vallandati 1950 arstiteaduskonna prodekaani ja kateedrijuhataja kohalt, sai 1963 TRÜ nõukogu koosolekul infarkti.

²² Voldemar Vadi (1891–1951) suri infarkti tagakiusamiskampaania aja, olles NSVL meditsiiniakadeemia korrespondentliige ja ENSV Teaduste Akadeemia akadeemik.

1945. aastal avas ENSV MGB agentuurtoimiku “Orjad” 22 Tartu Riikliku Ülikooli professori ja õppejõu ning teiste isikute kohta kodanliku intelligentsi hulgast.

Nimetatud toimiku figurandid olid minevikus mitmesuguste kodanlike üliõpilasseltside, korporatsioonide ja liitude juhid ning aktiivsed liikmed, Saksa okupatsiooni ajal ja hiljem organiseerisid pörandaaluseid kogunemisi, kus nad arutasid Nõukogude võimuga võitlemise ja Eestis kodanliku korra taastamise küsimusi.

Osa agentuurtoimiku “Orjad” figurante oli seotud Inglise-Eesti Liidu juhtidega, kes olid Inglise luure agendid. Mõned töödeldavatest pidasid sidet okupatsiooni ajal Tallinnas tegutsenud pörandaaluse rahvuskomiteega.

Kui Nõukogude armee jõudis Eesti piiridele, siis kontakteerusid kodanlikud natsionalistid, nende hulgas agentuurtoimiku “Orjad” põhjal töödeldavad objektid, selleks, et mitte lubada kehtestada Nõukogude võimu Eestis, Saksa väejuhatusega, et mobiliseerida Eesti elanikke Saksa sõjaväkke ühendatud võitluseks Nõukogude armee vastu.

1945. aasta maist kuni juunini oli agentuurtoimik “Orjad” osaliselt likvideeritud. Vabadusse jäänud töötlusobjektid peatasid agentuurandmete põhjal pärast teostatud arreteerimisi oma organiseeritud sovetivastase tegevuse.

Ent hiljem moodustus vabadusse jäänud ja Tartus elavatest agentuurtoimikust “Orjad” läbi käinud isikutest grupp, millesse kuulusid meditsiiniprofessorid HIIE, BERNAKOFF ja VADI, kelle kohta materjalid eraldati arhiivi antud agentuurtoimikust “Orjad” ja avati uus agentuurtoimik “Kolle”. HIIE, BERNAKOFF ja VADI olid minevikus kodanlik-natsionalistliku organisatsiooni “Eesti Üliõpilaste Selts” aktiivsed liikmed.

1947. aastal korraldasid BERNAKOFF, HIIE ja VADI allika “Rembrandt” andmeil kogunemisi perekondlike õhtute näol, kus pidasid sovetivastaseid natsionalistliku iseloomuga vestlusi. Toimiku põhjal töötavad allikad “Koltso”, “Sõmera”, “Tamm” ja “Rembrandt” iseloomustavad BERNAKOFFI, HIIET ja VADIT inglise orientatsiooniga natsionalistlikult meelestatud isikutena.

BERNAKOFFI, HIIE ja VADI kuritegelikku sovetivastast tegevust minevikus kinnitavad tunnistused, mida andsid arreteeritud R. D. LATTIK²³ 1.

²³ Robert Lattik (1886–1950) oli praost Jaan Lattiku noorem vend, jaoskonnaarst Antslas ja Tartu linnaarst. Vangistati 18.12.1944 ning talle mõisteti tribunalis paragrahvide 58-3 ja 58-10-2 järgi 10 aastat vangistust. Suri Valga vangilaagris.

II 1945, P. J. TARVEL²⁴ 4. VI 1945, H. I. SUMBERG²⁵ 6. V 1945, ning allikate “Gvozdika” ja “Ivanovi” agentuurmaterjalid.

Käesoleval ajal teostatakse nimetatud isikute töötlemist nende sidemete kodanlik-natsionalistliku pörandaalusega avastamise suunas, kaasates selleks töötlusse kõrge kvalifikatsiooniga agentuuri.

Formularitoimiku nr. 453 põhjal töödeldakse – ADAMS²⁶, Valmar Theodori poega, sündinud 1899. aastal, eestlast, NSVL kodanikku, parteitut, ajaloololoogiateaduskonna dotsenti.

Kodanliku korra ajal Eestis kuulus ADAMS natsionalistlikku üliõpilasseltsi “Veljesto” ja käis korduvalt Saksamaal oma teadmisi täiendamas.

Arreteeritud Isidor Haimi poeg KOKINI²⁷ tunnistuste põhjal 28. III 1946 paljastatakse ADAMS selles, et Eesti NSV territooriumi okupeerimise ajal sakslaste poolt astus ta vabatahtlikult Saksa anastajate teenistusse ja töötas tõlgina koonduslaagris ning hiljem oli Dno raudteejaama Saksa komandandi kapten REDLICHI isiklik tõlk.

Vangistatud Peeter Johani poeg TARVEL iseloomustab oma tunnistustes 4. VI 1946 ADAMSIT kui natsionalisti ja profašistlikult meelestatud isikut.

Aastail 1946–1947 kirjutas ADAMS artikli GOGOLI varasest loominguist, mida käsitles kosmopoliitilistelt seisukohtadelt, mille eest vallandati Eestimaa K(b)P KK otsusel Ülikoolist, ent hiljem ennistati.

Käesoleval ajal pooldab ADAMS seda, et üliõpilased õpivad Lääne-Euroopa keeli, ja on vastu vene keele õppimisele, öeldes, et üliõpilastel on neid keeli kergem õppida kui vene keelt, sest nad on nendega varem tutvunud.

²⁴ Peeter Tarvel (1894–1953) oli TÜ üldajaloo professor, ajaloolase Enn Tarveli lell. Vangistati 15.05.1945 ja erinõupidamine mõistis talle paragrahvi 7-35 põhjal 5 aastat vangistust. Vabanes saadeti küüditatud perekonna juurde Siberisse, suri Omskis.

²⁵ Herman Sumberg (1890–1964) oli vandeadvokaat Tartus, Uluotsa-Tiefi valitsuse sotsiaalministri Voldemar Sumbergi vanem vend. Vangistati 21.04.1945, ENSV ülemkohus mõistis talle paragrahvide 58-10 ja 58-11 alusel 6 aastat vangistust, vabanes 21.04.1951, suri Tartus.

²⁶ Valmar Adams (1899–1992) oli seotud bolševikega 1918–19 ja 1940–41. Tartust põgenemisel ei võetud teda NSVL kaasa ja ta sattus Saksa koonduslaagrisse Tartu näituseväljakul, kust ta päästis Karl August Hindrey. Pärast seda oli ta sakslaste teenistuses tõlgina ja Oudova bürgermeistrina, jäi 1944. aastal Eestisse. Vangistati 20.07.1951 ja ENSV ülemkohus mõistis talle 30.01.1952 paragrahvide 58-3 ja 58-10 põhjal 10 aastat vangistust. Vabanes Steplagist 09.11.1954.

²⁷ Isidor Levin (Kokin, 1917–2018) varjas end Saksa ajal Tartus Uku Masingu keldris, vangistati 22.01.1946 Tartus, oli 26.07.1946 tribunali ees süüdistatuna paragrahvide 58-1a ja 182 alusel, ent vabastati 09.08.1946.

Formularitoimiku nr. 924 põhjal töödeldakse ILUS²⁸, Elmar Peetri poega, sündinud 1898. aastal, parteitut, NSVL kodanikku, tsiviilõiguse ja -protsessi kateedri juhatajat.

Kodanliku korra ajal Eestis kuulus ILUS natsionalistlikku organisatsiooni "Eesti Üliõpilaste Selts" ja käis korduvalt Inglismaal.

Allikas "Mister" iseloomustab ILUSAT kui Inglise orientatsiooniga kodanlikku natsionalisti. Vangistatud Herman Johani poeg SUMBERG tunnistab ülekuulamisel 25. IV 1945, et Saksa okupatsiooni viimastel päevadel Eesti NSV-s oli ILUS kodanlik-natsionalistliku organisatsiooni liige, mis taotles Eesti eraldamist NSVL-st ja kodanliku korra taastamist ning et ILUS võttis korduvalt osa selle organisatsiooni liikmete sovetivastastest koosolekutest.

Allikad "Maiski", "Metla", "Berjoza" ja "Moskvin"²⁹ teatavad oma ettekannetes, et pärast Eesti NSV vabastamist sakslastest lubab ILUS endale oma lähemas ümbruses sovetivastaseid avaldusi, oletades, et varsti puhkeb Inglise-Ameerika bloki sõda NSVL vastu. Peale selle levitavat ta üliõpilaste hulgas Inglismaalt ja Ameerikast antavate sovetivastaste raadiosaadete sisu.

Eesti NSV MGB on andnud ENSV MGB Tartu osakonnale korralduse ILUSA kuritegeliku tegevuse dokumenteerimiseks ja tema arreteerimiseks materjalide vormistamiseks.

Formularitoimiku nr. 3883 alusel töödeldakse SILVET³⁰, Johannes Peetri poega, sündinud 1895. aastal, eestlast, NSVL kodanikku, parteitut, dotsenti, Lääne-Euroopa keelte kateedri juhatajat.

Formularitoimiku materjalidest on näha, et SILVET teenis aastail 1919–1920 Denikini valges sõjaväes.

Kodanliku Eesti ajal oli SILVET "Inglise-Eesti Ühingu" aktiivne liige ning selle ühingu esimehe professor ORASE³¹ (praegu asub Inglismaal) lähim sõber. Käis korduvalt Inglismaal, kus olevat täiendanud oma teadmisi.

²⁸ Elmar Ilus (1898–1981) oli TÜ professor 1939–44 ja TRÜ professor 1944–50, 1956–62 ja 1969–71, kateedrijuhataja 1944–46. Vallandati ülikoolist kaks korda, kuid jäi vangistamata.

²⁹ GB agent "Moskvin" oli Adam Randalu-Bachmann (1890–1966).

³⁰ Johannes Silvet (1895–1979) oli TÜ inglise keele lektor 1931–40. Oli Teises maailmasõjas Saksa sõjaväes 1944 ja ravil Prantsusmaal 1944–45. Anti NSVL-le välja 1945. Oli TRÜ dotsent ja kateedrijuhataja 1945–50, vallandati ja töötas kooliõpetajana 1950–55. Oli taas TRÜ dotsent 1956–60.

³¹ Ants Oras (1900–82) oli TÜ inglise filoloogia professor 1934–43 ja Akadeemilise Anglo-Eesti Ühingu esimees 1931–34. Põgenes Soome kaudu Rootsi 1943, läks Inglismaale 1945 ja USA-sse 1949.

Asudes sakslaste poolt okupeeritud Eesti NSV territooriumil oli SILVET Ülikooli inglise keele lektor ning astus okupantide taganedes Saksa sõjaväkke, mille koosseisus võttis osa lahingutest Nõukogude vägede vastu. Rindel haavatuna evakueeriti sakslaste poolt Saksamaale, seejärel sattus Prantsuse okupatsioonitsooni Saksamaal, kust 1945. aastal repatrieerus.

Käesoleval ajal on SILVET sovetivastaselt meelestatud ja ülistab oma lähimas ümbruses elamistingimusi Prantsuse okupatsioonitsoonis Saksamaal, suhtudes negatiivselt Nõukogude tegelikkusse.

Formularitoimiku nr. 835 põhjal on töödeldav NORMANN³², Herbert Friedrichi poeg, sündinud 1897. aastal, eestlane, NSVL kodanik, parteitu, sisehaiguste propedeutika kateedri juhataja, professor.

Arreteeritute R. D. LATTIKU 14. II 1945 ja P. J. TARVELI 4. VI 1945 antud tunnistustega paljastatakse H. F. NORMANN selles, et kodanliku Eesti ajal oli ta pikka aega kõige reaktioonilisemate üliõpilaskorporatsioonide esimeheks.

Sakslaste poolt Eesti territooriumi okupeerimise ajal toimetab NORMANN ajakirja “Eesti Arst”, kus laimas Nõukogude võimu ja kommunistlikku parteid.

Samade tunnistustega iseloomustatakse NORMANNI kui kodanlikku natsionalisti.

MGB Tartu Osakonnale on antud korraldus aktiveerida NORMANNI töötlemist ja valmistada ette materjalid tema arreteerimiseks.

2. Esialgse agentuurtöötuse nr. 3632 alla käib:

KLEIS³³, Richard Mihkli poeg, sündinud 1896. aastal Eesti NSV-s, parteitu, NSVL kodanik, rahvaste ajaloo kateedri juhataja.

Arhiividokumentide põhjal on teada, et kodanliku korra ajal Eestis kuulus KLEIS natsionalistlikku organisatsiooni “Raimla” ja oli selle vilistlane.

Asudes sakslaste poolt okupeeritud Eesti NSV territooriumil oli KLEIS “Tartu Eesti Kirjastuse” toimetaja.

Allika “Mihh” teatel käsitleb KLEIS ajaloofaktide arutelul eestlaste ümberasumisest Krimmi ja nende osalisest tagasitulekust seda

³² Herbert Normann (1897–1961) oli TÜ dotsent ja professor 1932–44, korp! Revelia esimees 1922–23 ja vilistlaskogu esimees 1925–38. TRÜ professor ning sisehaiguste diagnostika ja propedeutika kateedri juhataja 1944–50, vallandati.

³³ Richard Kleis (1896–1982) oli TRÜ NSVL rahvaste ajaloo kateedri juhataja 1941 ja 1944–50, samaaegselt riikliku kirjastuse Teaduslik Kirjandus peatoimetaja 1944–46 ning ENSV TA Ajaloo Instituudi direktor 1947–50. Vallandati ja värvati MGB agendiks “Semjonov”, hiljem TRÜ dotsent 1954–78 ja ENE peatoimetaja asetäitja 1966–69.

sovetivastastelt seisukohtadelt, öeldes, et eestlased tulid tagasi halva elu tõttu Venemaal. KLEISI naine³⁴ on agentuurandmete põhjal natsionalistlikult meelestatud ning Nõukogude korra vastane.

Sama allika andmete põhjal soovitab KLEIS oma loengutel senini üliõpilastele õppevahendiks Nõukogude võimu poolt keelatud kirjandust.

Allika "Istork"³⁵ andmeil oli KLEIS tihedalt seotud endise ENSV välisministri KRUUSIGA³⁶, mille tõttu käesoleval ajal kardab repressioone enda suhtes.

KLEISI tütar Kaja KLEIS³⁷ vangistati 1946. aastal ja oli eeluurimisel osavõtu eest Tartu Ülikooli mitme üliõpilase natsionalistlikest kogunemistest, kuid vabastati süütõendite puudulikkuse pärast.

ENSV MGB andis Tartu Osakonnale korralduse kontrollida üle olemasolevad materjalid KLEISI kohta. Kui sovetivastase tegevuse faktid leiavad kinnitust, tõstatatakse küsimus tema arreteerimisest.

Arvestus-vaatlustoimiku nr. 3496 alusel käib läbi LEESMENT³⁸, Leo Jaani poeg, sündinud 1902. aastal, eestlane, NSVL kodanik, parteitu, riigi ja õiguse ajaloo kateedri dotsent.

LEESMENT pärineb majaomaniku perekonnast. Kodanliku korra eksisteerimise ajal Eestis oli LEESMENT natsionalistliku organisatsiooni "Isamaaliit" linnakomitee juhatuse liige.

Oma eluloos märkis LEESMENT, et Eesti NSV territooriumi okupeerimise ajal sakslaste poolt kuulus ta vabatahtlikult sõjalis-fašistlikku organisatsiooni "Omakaitse", ent allikas "Jüri" teatas, et "Omakaitse" liikmeks

³⁴ Helmi Johanna Kleis (Ottenson, 1898–1975) oli Kirjandusmuuseumi vanemteadur 1945–50, vallandati.

³⁵ GB agent "Istork" oli Harri Moora (1900–68).

³⁶ Hans Kruus (1891–1976) oli arvatavasti kogu iseseisvusaja vältel NSVL salaagent, pärast Eesti annekteerimist Varese nukuvalitsuse peaministri asetäitja 1940, TRÜ rektor 1940–41 ja 1944, ENSV välisasjade rahvakomissar ja välisminister 1944–50 ning ENSV TA president 1946–50. Vallandati EK(b)P KK märtsipleenumi otsuse põhjal kõigilt ametikohtadelt, heideti parteist välja (võeti tagasi 1962) ja vangistati oktoobris 1950. Kuni 1954. aastani oli eeluurimisel ning vabastati "süütõendite puudumise tõttu". Hiljem NL TA ja ENSV TA Ajaloo Instituudi vanemteadur.

³⁷ Kaja Kõrgesaar (Kleis, 1923–2001) vangistati 28.11.1946 koos mitme kaasüliõpilasega oletatava GB agendi salakaebuse põhjal ja tavalisest sõprusringist fabritseeriti sovetivastane organisatsioon. Vabastati arvatavasti isa sidemete tõttu tollaste ENSV juhtidega, ent kaaslased läksid paljudeks aastateks vangilaagrisse. Vt ühe selle grupi liikme Ants Salumi mälestusi "Raiusin kõik raamatusse" (Tartu: Ilmamaa, 2005).

³⁸ Leo Leesment (1902–86) vangistati 21.04.1951 Tartus ja tribunal mõistis talle paragrahvide 58-1a, 58-10-2 ning 58-11 järgi 25+5 aastat vangistust. Vabanes 1956 Angarlagist ja oli 1957–65 TRÜ Teadusliku Raamatukogu osakonnajuhataja.

olles tegeles LEESMENT nõukogude kodanike reetmisega, tema ja teiste reeturite tunnistuste põhjal olevat sakslased arreteerinud ja lasknud maha nõukogude aktivisti Aleksander LOORINGU³⁹.

Vangistatud F. N. PUKSOO⁴⁰ tunnistuste põhjal paljastatakse LEESMENT selles, et okupatsiooniajal võttis ta aktiivselt osa sovetivastase laimava raamatu “Eesti rahva kannatuste aasta” väljaandmisest, olles sakslaste poolt loodud niinimetatud “aktuaalse ajaloo komitee” aktiivne liige, mille loomise alguses anti välja selle raamatu esimene köide.

Edasi tunnistab PUKSOO, et LEESMENT oli komitee presiidiumi liige ja Tartu maakonna allkomitee juhatuse sekretär, ning et tema – PUKSOO – kogus koos LEESMENDIGA palju sovetivastaseid materjale, kuid selle raamatu järgmisi köiteid nad ei jõudnud avaldada seoses sakslaste väljaajamisega Eestist⁴¹.

Arreteeritu P. J. TARVEL iseloomustas oma tunnistuses 4. VI 1945 LEESMENTI kui reaktsiooniliselt meelestatud kodanlikku natsionalisti. ENSV MGB Tartu Osakonnale on antud korraldus kontrollida üle olemasolevad materjalid LEESMENDI kohta ja kui tema sovetivastane tegevus leiab kinnitust, siis esitada materjalid tema arreteerimiseks.

Agentuurandmetel eksisteerivad professorite ja õppejõudude koosseisus Eesti kodanliku aja Ülikooli mitmesuguste organisatsioonide, seltside ning korporatsioonide endiste liikmete vahel tihedad sidemed, mis ilmnevad teenistuses edutamise, dissertatsioonide kaitsmise jne kujul põhimõtte järgi “omadele esitatakse vähem nõudmisi”.

Selliste sidemete olemasolu korral on alust eeldada, et vaenulikud elemendid pole katkestanud oma sovetivastast tegevust, vaid teostavad seda rafineeritumate meetoditega.

Tartu Ülikooli üliõpilaste kontingent on sama tugevasti saastatud sotsiaalselt võõraste ja Nõukogude võimule vaenulike elementidega ning eelkõige on nendeks:

a) endised Saksa sõjaväelased ja isikud, kes minevikus kuulusid sõjalisfašistlikku organisatsiooni “Omakaitse”;

³⁹ Aleksander Looring (1910–42) oli 1940–41 kommunistlik aktivist, 1941 vangistati ja lasti maha.

⁴⁰ Friedrich Puksoo (1890–1969) oli 1919–44 TÕ raamatukogu juhataja. Vangistati 28.07.1945 Tartus, tribunal mõistis talle 20.04.1946 paragrahvide 58-3, 58-10-2 ja 58-11 alusel 10+5 aastat koonduslaagrit. Vabanes Narva laagrist 03.08.1954.

⁴¹ “Eesti rahva kannatuste aasta” ilmus kahes köites 1943. aastal.

- b) kulaklikust keskkonnast tulnud ja isikud, kelle sugulased on Nõukogude võimuorganite poolt represseritud;
- c) likvideeritud sovetivastaste noorteorganisatsioonide endised liikmed.

Kulaklike ja natsionalistlike elementide Eesti NSV territooriumilt Nõukogude Liidu kaugematesse piirkondadesse väljasaatmise operatsiooni teostamisel 1949. aasta märtsis jäid üksikud isikud noorte hulgast mitmel põhjusel välja saatmata ja on praegu asunud õppima Tartu Riiklikus Ülikoolis.

Need sotsiaalselt võõrad elemendid üliõpilaste hulgast teostavad oma vaenulikkuse tõttu eksisteerivasse Nõukogude korda sovetivastast tööd järgmises suunas:

- a) ignoreerides revolutsiooniliste pidupäevade tähistamisega seotud üritusi ja hoides kõrvale demonstratsioonidest osavõtmisest. On leidnud aset juhuheid, kui Ülikooli üliõpilaste kolonn ei vasta tribüünidelt tulevatele tervitustele. Selles seoses kirjutas 1929. aastal sündinud Asta Richardi tütar PAJU, represseritud kulaku tütar, kirjas oma tuttavale:

“Käisin täna demonstratsioonil. Ma ei saa sulle isegi kirjeldada, milliseid totrusi võis seal näha. Kui tudengid möödusid tribüünist, karjuti neile “Hurraa!”, kuid nemad läksid vaikides mööda. Selle eest antakse neile nüüd naha peale.”

- b) saboteerides ühiskondlik-poliitiliste teaduste ja vene keele õppimist, pidades nende õppimist üleliigseks ja sunduslikuks.
- c) kõige aktiivsem osa vaenulikult meelestatud üliõpilastest teeb oma ümbruses mitmesugusel kujul sovetivastast ja natsionalistlikku agitatsiooni, samuti muud vaenulikku tegevust.

Näidetena võib esitada järgmisi ENSV MGB Tartu Osakonnas avatud operatiivarvestuse toimikuid isikute kohta üliõpilaste hulgast.

Formularitoimiku nr. 2280 põhjal on töödeldav üliõpilane: LEINBOK, Arved Pauli poeg, 1929. aastal sündinud, eestlane, NSVL kodanik, parteitu.

Formularitoimiku avamise aluseks LEINBOKI kohta oli allikas “Rogovi” agentuurettekanne 15. XII 1949, milles allikas teatas, et Tartu Riikliku Ülikooli üliõpilane LEINBOK oli Võru keskkoolis õppimise ajal 1946. aastal põrandaaluse noorteorganisatsiooni “Skautlus” aktiivne liige, mille likvideerimise ajal LEINBOK varjas end ja sel viisil vältis vastutusele võtmist.

Allikas “Rogovi” teate edasise kontrollimise käigus võeti üles organisatsiooni “Skautlus” arreteeritud liikmete uurimismaterjalid, kus süüdis-tatavate H. I. TORMISTE⁴² 1946. aasta 6. ja 29. aprillil ning E. J. LAANE⁴³ 1946. aasta 6., 8. ja 9. mail antud tunnistused täielikult kinnitavad allikas “Rogovi” teadet ning LEINBOKKI iseloomustatakse kui Võru keskkoolis eksisteerinud põrandaaluse sovetivastase noorteorganisatsiooni “Skautlus” (hiljem ümber nimetatud “Põhjala Noorteks”) aktiivset liiget.

See organisatsioon seadis endale eesmärgiks Nõukogude võimu kukutamise Eestis ja kodanliku korra taastamise.

Pidades silmas Nõukogude võimuga võitlemise eesmärki lõid organi-satsiooni liikmed sidemed tegutsevate bandedega, kelle ülesandel tegele-sid sovetivastaste lendlehtede valmistamise ja levitamisega ning saatsid terroristliku sisuga anonüümkirju nõukogude ja parteiaktiivi aadressil.

Selle organisatsiooni liikmena võttis LEINBOK osa sovetivastaste lend-lehtede valmistamisest.

1946. aasta alguses organisatsioon “Skautlus” likvideeriti tema liikmete arreteerimise teel, ent LEINBOK läks üle illegaalsesse olukorda ja lahkus Võru linnast.

1947./1948. õppeaastal tuli LEINBOK Tartusse ja asus õppima Ülikoolis.

LEINBOKKI töödeldakse aktiivselt selleks, et teha kindlaks tema sove-tivastast tegevust käesoleval ajal.

Formularitoimiku nr 3094 alusel on töödeldav üliõpilane KALDRE⁴⁴, Juhan Karli poeg, sündinud 1928. aastal, eestlane, NSVL kodanik, parteitu.

Allikatelt “Linnutaja” ja “Rogov” saadud materjalidega ning “PK” mater-jalidega iseloomustatakse KALDRET kui veendunud natsionalisti, kes teeb oma ümbruses sovetivastast agitatsiooni.

Vestluses allikas “Linnutajaga” 16. XII 1948 talurahva olukorrast Eesti NSV ja nende kulakuiks tegemisest ütles KALDRE:

“Kahju, et neid tehti kulakuiks, ent säärane on ju Nõukogude võimu poliitika. Me õpime tundma Leninismi küsimusi, seal on selgelt öel-dud kulakluse kui klassi likvideerimise kohta. Eestis mõtleavad paljud,

⁴² Heldur Tormiste (1928–82) vangistati 29.12.1945 Võrus, tribunal määras talle paragrahvide 58-1a ja 58-11 alusel 10+5 aastat, vabanes 10.06.1954.

⁴³ Elmut Laane (1928–2001) vangistati 04.04.1946 Võrus, tribunalis mõisteti talle paragrahvide 58-1a ja 58-11 järgi 10 aastat, vabanes 24.07.1954, lõpetas TRÜ arstiteaduskonna 1964, oli TRÜ õppejõud ja professor 1982–94.

⁴⁴ Juhan Kaldre (1928–82) oli kuulunud 1946 Paide koolõpilaste organisatsiooni Uus Eesti, vangistati 20.01.1951 Tartus TRÜ õigusteaduskonna V kursuse üliõpilasena, erinõupidamine mõistis talle 28.04.1951 paragrahvide 58-1a ja 58-11 järgi 10 aastat vangistust, vabanes 26.07.1956 Indigirkast.

et meie rahva suhtes rakendatakse teistsugust poliitikat, need inimesed ei tundnud Nõukogude võimu ülesehitamise poliitikat. Meie inimesed võidi viia eksitusse, alguses tehti maareform, siis anti kätte maa igavese kasutamise aktid. Nüüd on see kõik nurja läinud. Maa läheb kolhoosile ja need, kes viisakalt elasid, pannakse kirja kulakutena.”

Väljendades oma natsionalistlikke tundeid ja viha Nõukogude võimu vastu ütles KALDRE 27. I 1949 vestluses sama allikaga:

““Metsavendade” tegevus ei lase mõnes mõttes Nõukogude võimul unustada, et eesti rahval on tahe võidelda vabaduse eest. Kuid ma ei kaldu kunagi selleni, et bandiitide ideed leiaksid massilist toetust. Sest igale nende tegevuse sammule vastab Nõukogude võim repressioonidega. Meie rahva saatuse võivad lahendada ainult Ameerika ja Inglismaa, ilma nendeta oleme jõuetud ning iga katse toob kaasa vaid ohvreid.”

Vestluses asumiselt põgenenud allikaga “Rogov” ütles KALDRE 14. IV 1949:

“Jah, kogu eesti noorsugu teeb läbi selle okkalise tee. Märtsis küüditati siit mitu tuhat inimest, nende hulgas palju noori. Küüditamine tehti selleks, et sundida talurahvast kolhoosi minema, ja et hirmutada perekondi, kellel on “metsavendi”.”

Peale sovetivastaste juttude oma ümbruskonnas peab KALDRE, kellel on laialdasi sidemeid Tallinna ja Tartu, Järvamaa ning Viljandimaa noorte hulgas, kirjavahetust, milles väljendab oma vaenulikkust ÜK(b)P ja Nõukogude Valitsuse vastu.

Selle kirjavahetuse põhjal on tehtud kindlaks, et KALDRE sidemed on sama natsionalistlikult meelestatud ja jagavad tema vaateid.

Kirjas oma tuttavale Kalju TOOMSALULE⁴⁵ kirjutas KALDRE 1946. aastal šifreeritud kujul:

“Jätkame Paides alustatud tegevust ja väga edukalt. Passiivsus ja eba-meeldivate juhuste pidurdav mõju, mis ilmnisid selle algatuse lõpus Paides, on Tartus muutunud kogemuste poolest rikkaks aktiivseks tegutsemiseks juristide hulgas.”

Kirjas I. I. PEETSILE⁴⁶ 1946. aasta detsembris, paludes aidata kedagi “Humorit”, kirjutas KALDRE:

⁴⁵ Kalev Toomsalu (1927–92) oli samuti kuulunud Paide organisatsiooni Uus Eesti. Vangistati TPI mäeteaduskonna IV kursuse üliõpilasena 20.02.1951 Tallinnas, erinõupidamine määras talle paragrahvide 58-1a, 58-11 ja 182 põhjal 10 aastat vangistust. Vabanes 31.03.1955 Mordva Dubravlagist.

⁴⁶ See oli arvatavasti Gustav Johannese p. Peets (1928–97), kes oli kuulunud Paide organisatsiooni Uus Eesti ja vangistati 20.01.1951 Tartus TRÜ matemaatikateaduskonna

“Otsi ümbruskonnast raadiusega umbes 5–6 kilomeetrit mõni talu, kus valitseb eesti vaim, ja püüa seal luua sellised vastastikuse abistamise suhted, mis lahendaksid palju raskusi.”

Peale sellise kirjavahetuse on märgitud ära KALDRE aadressil saabunud sovetivastase sisuga laulud tundmatutelt autoritelt Paides ja Tartus, millest osale on lisatud noodid.

Pärast kulaklike ja natsionalistlike elementide väljasaatmist on KALDRE endasse sulgunud ja väldib jutuajamisi poliitilistel teemadel.

KALDRE töötlemist teostatakse tema pörandaalusesse natsionalistlikku organisatsiooni kuulumise paljastamise suunas.

Esialgse agentuurtöötluse nr 5396 alla kuulub üliõpilane RANDARU⁴⁷, Kalju Jaani poeg, sündinud 1923. aastal, eestlane, NSVL kodanik, parteitu.

Arhiividokumentidega ja kodanik L. KRUUSBERGI avaldusega paljastatakse RANDARU selles, et olles sovetivastaselts meeletatud isik ja jäädes elama sakslaste poolt okupeeritud ENSV territooriumile, astus ta 1942. aastal vabatahtlikult “SS”-vägede politseiüksustesse ning võttis osa lahinguist Nõukogude armee üksuste vastu Leningradi rindel.

Hiljem, 1944. aastal läks RANDARU Soome, kus astus vabatahtlikku eesti pataljoni, mis samal aastal viidi üle Eesti NSV territooriumile võitlema Nõukogude Armee vastu.

Selle pataljoni koosseisus olevat RANDARU võtnud osa lahinguist Nõukogude armee vastu Tartu lähedal.

RANDARU isa, kes ENSV okupeerimise ajal oli sõjalis-fašistliku organisatsiooni “Omakaitse” abipealik, vangistati pärast Eesti NSV vabastamist sakslastest ja olevat vangistuses surnud. RANDARU õde on välja saadetud, tema mees vangistatud ja mõistetud 25 aastaks tööparanduslaagrisse.

Peale selle on RANDARU kodanik L. KRUUSBERGI teatel praegu samuti sovetivastaselts meeletatud ja kuuluvat pörandaalusesse sovetivastasesse organisatsiooni. Olemasolevaid andmeid RANDARU kohta kontrollime üle. Kui sovetivastane tegevus tema poolt leiab kinnitust, vormistame arreteerimise.

Esialgse agentuurtöötluse nr 244 alla kuulub üliõpilane: PAAL, James Joonase poeg, sündinud 1927. aastal, eestlane, NSVL kodanik, parteitu.

IV kursuse üliõpilasena. Sai erinõupidamise otsusel 28.04.1951 paragrahvide 58-1a, 58-11 ja 120 alusel 10 aastat vangistust ja vabanes Magadanist 12.04.1955.

⁴⁷ Kalju Randaru (1923–82) oli Teises maailmasõjas Saksa ja Soome sõjaväes, tuli tagasi Eestisse augustis 1944. Hiljem töötas kooliõpetajana Väike-Maarjas ja Tääksis.

Allikas “Õiguse” teatel 27. I 1950 on PAAL pärit jõukast perekonnast. Tema vend ja õde on repressseeritud Nõukogude võimuorganite poolt sovetivastase tegevuse eest.

Sama allikas teatab, et PAAL, tundes vaenu Nõukogude võimu vastu ja väljendades üliõpilaste hulgas vaenulikke vaateid, ütles:

“Minust ei saa mitte kunagi nõukogude juristi, sest kõik, mida Ülikoolis õpetatakse, on vale ja rämp, ning teiseks seetõttu, et varsti variseb Nõukogude võim kokku.”

Ühes kirjas oma tuttavale väljendab PAAL teravalt natsionalistlikke vaateid ja kutsub üles võitlusele, kirjutades järgmist:

“Poliitilistes tormides hukkusid paljud eestlased, meie rahva liikmed. Teine osa vahetas oma ideoloogiat ja minetas oma rahvuslikud tunded. Meid eestlasi on jäänud vähe järele, seepärast hoidkem kokku. Me nõuame tõde ja õiglust, sest inimlik arusaam moraalist on tugevasti langenud. Vaja on kõigil meie meedi mõtlejail ühineda ja vaja on tõsta eestlaste moraali. Tahaksin väga sinuga rääkida ja leida sinus võitluskaaslast.” Ülikooli elust kirjutab patriootlikult meelestatud naisüliõpilane: “Kui ausalt tunnistada, siis on Tartu Ülikool kaugel nõukogude tegelikkusest. Siin puuduvad hoogsus ja ausus ning võib-olla tulenevad mõningad puudused sellest, et organisatsioonilist tegevust juhivad karjeristid. Näiteks eile oli aulas rahvusvahelise üliõpilaste päeva auks miiting. Loomulikult läksin ma sinna ja lootsin näha saalitäit noori, ent pilt oli väga kurb. Üliõpilasi oli naeruväärselt vähe, saal oli peaaegu tühi. Hea oli REMMELGASE⁴⁸ esinemine, kogu ülejäänud ei kõlvanud kuskile. Mitte ühtegi sõnavõttu, mitte ühtegi laulu, mitte mingit hoogu ega aktiivsust, nagu see noortele on omane.”

Tuleb märkida, et Tartu Ülikooli juures oli kirik, mida aktiivselt külastasid niihästi Ülikooli üliõpilased kui ka professorid ja õppejõud, ning selle sulgemine sai teoks alles 1949. aastal.

Nagu praktika on näidanud, ei saa suurt osa Tartu Riikliku Ülikooli (eriti Õigusteaduskonna) lõpetanud üliõpilasi võõra sotsiaalse päritolu ja nende endise sovetivastase tegevuse tõttu kasutada täiel määral otseseks ülesandeks, s.t. suunata tööle saadud erialale.

See Ülikooli lõpetajate kategooria suunatakse tavaliselt teisejärgulistes tööloikudesse, millega kindlasti tekitatakse riigile tõsist kahju.

⁴⁸ Ilmselt Lembit Remmelgas (1921–92), kommunist ja kirjandustegelane, kes aastail 1949–53 oli ELKNÜ KK sekretär.

Käesoleval ajal on Vabariigi Parteiorganid võtnud kasutusele abinõud ülikooli isikkoosseisu puhastamiseks sotsiaalselt võõrastest ja Nõukogude võimule vaenulikest elementidest.

Tartu Riiklikku Ülikooli kui objekti teenindab ENSV MGB Tartu osakonna 5. jaoskond. Seda teostab käesoleval ajal kaks operatiivtöötajat, nimelt jaoskonna ülem (töötab Ülikooli teenindamise alal alates 1. I 1950) ja üks vanemoperatiivvolinik. Sovetivastase elemendi töötlemine Ülikooli isikkoosseisu hulgast on organiseeritud liinide kaupa.

Kokku on Ülikooli kohta 141 operatiivarvestuse toimikut, sellest 5. Osakonna liinis 12 toimikut 25 isiku kohta, ülejäänud toimikud jagunevad 2-N ja 2. Osakonna liinide vahel, kusjuures rõhuv enamus toimikuid käib 2-N Osakonna liinis.

Sovetivastaste elementide avastamine ja töötlemine toimub agentide ja informaatorite võrgu kaudu, mis moodustab kõigis liinides 62 isikut, kes kategooriate kaupa jagunevad järgmiselt:

Nr.	Isikkoosseisu kontingent	Residente	Agente	Informaatoreid	Kokku
1.	Professorid ja õppejõud	1	4	20	25
2.	Üliõpilased	-	2	28	30
3.	Laborandid	-	-	2	2
4.	Admin.majanduskoosseis	1	1	3	5
	Kokku	2	7	53	62

Ülikoolis olevad 2 residentuuri on väikesearvulised (kokku kuulub residentuuride alla 7 informaatorit).

Enamik informaatoreid on värvatud patriootlike tunnete põhjal, mille tõttu nad tavaliselt annavad väga vähe operatiivset huvi pakkuvaid materjale.

ENSV MGB Tartu Osakonnale on antud käsk Ülikooli agentuurteenindamise, uute agentide värbamise ja sovetivastase elemendi töötlemise aktiveerimise alase töö ümberkorraldamiseks.

ENSV RIIKLIKU JULGEOLEKU MINISTER
POLKOVNIK —
/MOSKALENKO/

ENSV MGB 5. OSAKONNA ÜLEM
POLKOVNIK —
/TARAKANOV/

3. juunil 1950.

Nr. 561
Tallinn.

ABSTRACT: Tartu State University in the sphere of interest of the state security organs in 1950

After the re-occupation of Estonia in 1944, the Soviets launched an extensive and diverse process of Sovietisation for building a new society. An important instrument in this campaign was the struggle that had been unleashed against so-called bourgeois nationalism. This ‘struggle’ culminated with the notorious 8th Plenum of the Central Committee of the Estonian Communist (Bolshevik) Party that was held in March of 1950, where the former Communist Party leader of the Estonian SSR Nikolai Karotamm was removed from his post and the campaign for purging ‘anti-Soviet elements’ from various spheres of life, which had already begun in the first year of Soviet occupation, was given even more of a free hand.

In the eyes of the regime, the Tartu State University of that time was also an important ‘nest of bourgeois nationalism’, for which reason it is not surprising that the state security organs demonstrated greater than usual interest in that institution. At the end of the 1940s, the 5th Section of the Tartu Department of the Estonian SSR Ministry of State Security scrutinised the university with the personal participation of the section head and a state security senior operative officer.⁴⁹ The thorough ‘mapping’ of the university’s staff was carried out by the state security organs in the early spring of 1950. As a result of this, several lengthy reports were completed that provide an overview of the university’s network of agents and the ‘littering’ of the university ‘with anti-Soviet elements’. Yet these

⁴⁹ Estonian National Archives (hereinafter RA), ERAF.131.1.205, vol. 1, p. 143.

reports contain other interesting information. Valentin Moskalenko, who had only just been appointed Minister of State Security of the Estonian SSR at the start of 1950, reported to Moscow on the prevailing situation at the university in June of 1950.⁵⁰ Yet it was not until September of that year that he notified the leadership of the Estonian SSR headed by Johannes (Ivan) Käbin, who ascended to power in March of 1950.⁵¹ It is noteworthy that statistical data on the network of agents operating at the university was also added to the end of the report sent to Moscow, but Käbin was not informed of that.

V. Moskalenko's report that was sent to Moscow is published below along with essential commentaries. Jaan Isotamm (1939–2014) translated and commented on this document within the framework of a long-past research project of the compiler of this publication. The compiler of this publication has also previously published a separate article that draws on the above-mentioned reports.⁵²

⁵⁰ RA, ERAF.131.1. 205, vol. 1, pp. 108–144: Report from the ESSR Minister of State Security V. Moskalenko and the head of the 5th Section Tarakanov to the head of the 5th Administration of the USSR Ministry of State Security A. Volkov, 13 June 1950.

⁵¹ RA, ERAF.131.1.202, pp. 163–185: Report from the ESSR Minister of State Security V. Moskalenko and the head of the 5th Section A. Ruban to the Secretary of the EC(B)P J. Käbin, 20 September 1950.

⁵² Tõnu Tannberg, 'Tartu Riiklik Ülikool pärast 1950. aasta märtsipleenumit: julgeolekuorganite sissevaade', *Tartu Ülikooli ajaloo küsimusi*, XXXIII (2004), 115–131.